

ERMENİLERİN AZERBAIJAN'DA YAPTIĞI KATLIAMLARIN SORUŞTURULMASI (1918-1920)¹

Yrd. Doç. Dr. Zafer ATAR

Celal Bayar Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü

Yrd. Doç. Dr. Kurtuluş DEMİRKOL

Gebze Teknik Üniversitesi, İşletme Fakültesi,
Strateji Bilimi Bölümü

ÖZ

Birinci Dünya Savaşı yıllarında, Anadolu'da olduğu gibi Azerbaycan'da da Ermeni saldırıları artmıştır. Özellikle de 1917-1918 yıllarında Rus ordusu ile işbirliği içerisinde olan Ermeniler tarafından binlerce Azerbaycan Türkü katledilmiştir. 1918 yılında bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Hükümeti, ilk iş olarak bölgedeki Ermeni katliamlarını araştırmak üzere "Olağanüstü Soruşturma Kurulu"nu teşkil etmiştir. Bu çalışmada, kurulun oluşturulması ve faaliyetleri detaylı olarak ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Ermeni, Katliam, Olağanüstü Soruşturma Kurulu.

AN INVESTIGATION OF THE ARMENIAN MASSACRE IN AZERBAIJAN (1918-1920)

ABSTRACT

During the First World War, Armenian attacks increased in Azerbaijan as well as in Anatolia. Particularly in 1917-1918, thousands of Azerbaijani Turks were massacred by Armenians that were cooperating with Russian army. To start with, the Government of Azerbaijan Democratic Republic, which declared its independence in 1918, constituted an "Extraordinary Investigation Committee" to investigate massacres done by Armenians in the region. In this study, the formation of this committee and its activities are discussed in detail.

Keywords: Azerbaijan, Armenian, Massacre, Extraordinary Investigation Committee.

¹ Makalenin geliş tarihi: 18.02.2015

Makalenin kabul tarihi: 23.03.2015

Giriş

Osmanlı Devleti'nde ve uluslararası diplomaside 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında ortaya çıkan Ermeni Meselesinin, Azerbaycan toprakları için başlangıcı, XIX. yüzyılın ilk yıllarında, bölgedeki Türk Hanlıklarının² Rusya tarafından işgal edilmesiyle başlamaktadır. Zira XIX. yüzyılın ilk yıllarından itibaren Rusya'nın bölgeye yönelik uyguladığı "Ermeni İskân Politikası", Azerbaycan topraklarının demografik yapısının Rusya'nın çıkarları doğrultusunda yeniden şekillenmesine sebebiyet vermiştir. Nitekim Rusya, Ermenilerin Azerbaycan'a göç etmelerini sağlamak için Erivan ve Nahçıvan'da göç komiteleri oluşturmuş ve göç edenlere özel imtiyazlar vermiştir. Bu bağlamda Ermeniler özellikle Kuzey Azerbaycan'da Nahçıvan, Revan ve Karabağ'da iskân edilmişler (Gasımov, 2002: 127; Beydilli, 1988: 368) ve bu suretle Azerbaycan topraklarının demografik yapısı Ermeniler lehine değişmeye başlamıştır (Swietochowski, 1988: 20; Safarov, 2002: 167/173; Verdiyeva 2002:175/179; Aslan, 2002: 1017/1028).

Bölgenin demografik yapısının hızla Ermeniler lehine gelişmesine rağmen Ermeniler ile Türkler uzun yıllar huzur içinde yaşamışlar, ancak 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve savaşı izleyen Ayastefanos ve Berlin Antlaşmalarından sonra Anadolu'da başlayan Ermeni olayları, 1905 Rus İhtilali sonrasında Kafkasya'da da etkisini göstermiş ve bölgede tek hâkim unsur olarak bağımsız bir Ermeni Devleti kurma idealinde olan Ermeniler, Türklere karşı silahlı mücadeleye başlamışlardır.

1. 1905 Rus İhtilali Sonrasında Türk – Ermeni Çatışmalarının Başlaması

Ermeniler ile Türkler arasındaki ilk çatışmalar Bakü'de gerçekleşmiştir. Hadiseler Aşurbekof adlı bir Türkün mahkemeden çıkarken, Rus alayına mensup bir Ermeni tarafından öldürülmesi ile başlamıştır (Ünal, 1988: 36). Dört

---

² Safevi Hükümdarı Nadir Şah'ın 1747 yılında öldürülmesi ile birlikte Kafkasya'daki yerel güçler, bağımsız beylikler haline dönüşmüştür. Aslen bağımsız olmakla beraber, bazıları Safevi Devleti'nin başına geçen Zand hanedanı ile bağlantı halindeydiler. Aralarında derin siyasal bölünme ve iç savaşlar olmasına rağmen bu, Kafkasya'nın yüzyıl kadar süren bağımsızlığının başlangıcıydı. Bu dönemde beyliklerin çoğu hanlıklar halinde şekillenmiştir. Bunlar kuzeyde Karabağ, Şeki, Gence, Bakü, Derbent, Kuba, Nahçıvan, Taliş ve Erivan; güneyde ise Tebriz, Urmi, Erdebil, Hoy, Maka, Meracin ve Karadağ hanlıklarıdır. Tadeusz Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı (1915-1920)*, Çev. Nuray Mert, Bağlam Yayınları, İstanbul 1988, s.20; Tertip ve düzen bakımından mahallelere ayrılan her bir hanlık belirli araziye sahip küçük feodal devlet karakteri taşıyordu. Hatta her hanlığın merkezi devlet yönetimi, idari sistemi ve ordusu bulunuyordu.

gün süren çatışmalar esnasında, 24 Mayıs 1905'te Bakü Valisi Nahagidze³ ile beraber bazı devlet görevlileri ve ahaliden çok sayıda Türk öldürülmüştür (Ünal, 1988: 36; Yıldırım-Özönder, 1990: 12). Bakü ve daha sonra Suçi'de meydana gelen çatışmalar artık küçük çaplı çatışmalar olmaktan çıkmış, Ermeniler katliam boyutuna varacak saldırılarda bulunmuşlardır.

Ermeni saldırıları Bakü'den sonra, Erivan, Nahçıvan, Gence, Tiflis, Şuşa ve Karabağ'a da sıçramıştır. Saldırıları 20-21 Şubat'ta Erivan'da, Mayıs ayında Nahçıvan'da tekrarlanmıştır. En kanlı çatışmalar 15-18 Kasım günlerinde Gence'de ve 21 Kasım'da Tiflis'te gerçekleşmiştir. Bakü'den sonra Türklere karşı en büyük saldırı ise Karabağ ve Şuşa'da olmuştur (Yıldırım-Özönder, 1990: 12). Karabağ ve Şuşa'daki Ermeni saldırılarında birçok Türk öldürülmüş ve malları yağmalanmıştır. 1905-1907 yılları arasında Erivan ve Gence'ye bağlı 200 köy, Şuşa, Zengezur, CebraİL bölgelerinde ise 75 köy Ermeniler tarafından yakılmıştır (Ağaoğlu, 2001: 1031)⁴.

Azerbaycan topraklarında yaklaşık iki yıl süren (1905-1907) Türk-Ermeni çatışmaları sonrasında sağlanan barış ortamı 1917 yılına kadar sürmüştür. Ancak 1914 yılında başlayan I.Dünya Savaşı esnasında "Büyük Ermenistan"ı yaratabilmek amacıyla Rus ordusunun saflarına geçen Ermenilerin faaliyetleri ve 1917 yılında gerçekleşen Bolşevik İhtilali'nin ortaya çıkardığı sonuçlar itibarıyla Ermeniler Kafkasya'da ikinci kez Türklere yönelik soykırım faaliyetlerine girişmişlerdir. 1917 Bolşevik İhtilali de, tıpkı 1905 İhtilalinde olduğu gibi Rusya ve hâkimiyeti altında bulunan milletler açısından dönüm noktası niteliğindedir. Her iki ihtilalde ortak özelliği, ihtilal sonrasında Kafkasya'da yaşanan gelişmelerdir. Gerek 1905 Rus İhtilali sonrası, gerekse 1917 Bolşevik İhtilali sonrasında Kafkasya'da Türk-Ermeni çatışmalarının başlaması dikkat çekicidir. Ancak 1905 İhtilalinden farklı olarak, 1917 Bolşevik İhtilalinden hemen sonra Türkler ile Ermeniler arasında herhangi bir sorun yaşanmamıştır. Hatta ihtilal sonrasında Türkler, Ermeniler ve Gürcüler birlikte hareket ederek Bolşeviklerin oluşturduğu yönetime alternatif olarak, 28 Kasım 1917'de "Mavera-yı Kafkas Hükümeti"ni kurduklarını açıklamışlardır.

Ne var ki, farklı millet ve dinlere mensup, farklı ideal ve beklentilere sahip toplumların temsilcisi olan hükümet uzun ömürlü olmamıştır. Zira Lenin

---

³ Bakü Valisi Nahagidze'nin öldürülmesi The New York Times gazetesinde "Bakü Valisi Nakashidze bombalı bir saldırı sonucu öldürüldü" şeklinde yer almıştır. Bkz., "Hated Baku Governor is Killed by a Bomb", *The New York Times*, 25 Mayıs 1905.

⁴ 1905-1907 yılları arasında yaşanan hadiselerle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmed Said Ordubadi, *Ganlı Yıllar (1905-1906'cı Yıllarda Kafkazda Başveren Ermeni-Müselman Davasının Tarihi)*, Bakü 1991; Azerbaycan'da gerçekleşen Ermeni saldırıları ile ilgili arşiv vesikaları için bkz. *Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri (1578-1914)*, c. I, Ankara 1992, s.233-244; *Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri (1575-1918)*, c.II, Ankara 1993, 148-211.

tarafından Güney Kafkasya'yı Bolşevik idaresine bağlamak için gönderilen Stepan Şaumyan, Bakü'de Bolşevik idaresini tesis etmek üzere Taşnak çeteleri ile güçlendirilmiş bir ordu kurarak 31 Mart – 1 Nisan 1918 tarihleri arasında üç gün süren bir katliam yapmış ve 12.000'den fazla Azerbaycan Türk'ünü katletmiştir (Bal, 2003: 401).

2. Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kurulması ve Fevkalade Soruşturma Kurulu'nun Oluşturulması

Maverayı Kafkas Hükümeti'nin dağılmasından sonra 26 Mayıs 1918'de Gürcistan, iki gün sonra 28 Mayıs 1918'de de Azerbaycan ve Ermenistan bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir⁵. Bağımsızlığın ilanından sonra Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Feth Ali Han başkanlığındaki hükümeti devlet işlerinin düzenlemesi amacıyla Maliye ve Bütçe Komisyonu, Partiler Komisyonu, Anayasa Komisyonu, Harp İşleri Komisyonu, Sorgu Komisyonu (Nesibzade, 1990: 77) vs. gibi komisyonlar oluşturmuştur. Ayrıca hükümetin ilk ve en önemli icraatlarından biri de, I. Dünya Savaşı'nın başlangıcından itibaren (BCA. 930 01.2-27-1).⁶ Ermeniler tarafından Türklerin can ve mallarına yönelik saldırıları araştırmak üzere bir komisyon oluşturmasıdır (BCA.930.01.2-27-1; Hasanlı 1998:116). Nitekim Hükümet 15 Temmuz 1918'de Gence'de⁷ yaptığı toplantıda “Fevkalade Soruşturma Kurulu”nun⁸ oluşturulması, kurulun çalışmaları neticesinde toplanan bilgi ve belgelerin Fransızca, Almanca, Rusça ve Türkçe olarak yayınlanması kararını almıştır (BCA.930.01.3-45-1; Paşayev, 2001: XIX; Attar, 2003: 50; Quliyev, 2001: 24). Hükümet oluşturulacak olan kurulun görevlerini, Ermeniler tarafından Müslümanlara yönelik yapılan yağma ve katliam faaliyetlerinin tamamının kaydedilmesi, suçlu ve sorumluların tespiti ile bu tür faaliyetlerin hangi şartlar altında yapıldığının belirlenmesi (BCA.930.01.3-45-1; Hasanlı, 1998: 116) şeklinde açıklamıştır.

Azerbaycan Hükümeti tarafından alınan bu karar, 31 Ağustos 1918'de Başbakan Feth Ali Han tarafından imzalanarak yürürlüğe konulmuş ve “Fevkalade Soruşturma Kurulu” resmen oluşturularak göreve başlamıştır (Paşayev, 2001: XIX). Kurulun başkanlığına Gence'deki milli direniş hareketinin önderlerinden (Quliyev, 2001: 24) avukat Alekber Hasmemmedov

---

⁵Mehmet Emin Resulzade tarafından 28 Mayıs 1918 tarihinde yayınlanan deklarasyonla Azerbaycan bağımsızlığını ilan etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mirza Bala Mehmetzade, *Milli Azerbaycan Hareketi*, Ankara 1991, s. 89-90; Bal, a.g.m., s. 402; Sebahattin Şimşir, *Azerbaycan'ın İstiklal Mücadelesi*, İstanbul 2006, s. 14.

⁶Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, bundan sonra BCA. kısaltmasıyla verilecektir. BCA. 930 01. 2-27-1.

⁷Yeni kurulan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin başkenti Bakü olarak ilan edilmesine rağmen, Bakü'nün işgal altında olması sebebiyle hükümet geçici olarak Gence'de faaliyet göstermekteydi.

⁸Olağanüstü İstindak Komisyonu veya Hususi İstindak Komisyonu olarak da adlandırılmaktadır.

(BCA.930.01. 4-76-2; Quliyev, 2001: 24; Paşayev, 2001: XIX), sekreterliğine Han Budagov (BCA.930.01.4-76-2)⁹, üyeliklerine ise İ.Şahmalıyev, A.Novatski, N. Sefikürdski, N. Mihaylov, V. Gubvillo ve C. Ahundzade tayin edilmiştir. Kurul üyeleri başta Bakü, Şuşa ve Karabağ'ın bazı bölgeleri olmak üzere, Şemahı, Gence, Gökçe, Nuha, Novo Bayezid Cevaşir, Lenkeran, Kuba ve civarlarında tahkikatlarda bulunmuştur (BCA.930.01.4-76-2). Daha sonraki dönemlerde A. Kulge, M. Şahmalıyev, H. Sultanov, A. Litovski, Ç. Klossovski gibi isimler de kurulda üye olarak görev almışlardır¹⁰. Kurulun oluşturulduğu ilk günden, faaliyet gösterdiği Mart 1920 tarihine kadar kurula başkanlık yapan Alekber Hasmemmedov¹¹ ile üyelere A. Novatski, N. Mihaylov ve Ç. Klossovski çok aktif olarak çalışmışlardır (Paşayev, 2001: XIX). Burada üzerinde durmamız gereken en önemli konulardan biri de isimlerinden de anlaşılacağı üzere kurulda görev alanların farklı din ve milletlere mensup olmasıdır. Nitekim kurul üyeleri arasında Rus, Ukraynalı ve Yahudilerin bulunması ve kurul üyelerinin tamamının hukukçulardan oluşması (Attar, 2003: 34) son derece önemlidir.

3. Fevkalade Soruşturma Kurulu'nun Çalışmaları ve Raporlarından Örnekler

Fevkalade Soruşturma Kurulu oluşturulduktan sonra hükümete sunduğu ilk raporda; çalışmalara bir an önce başlanması gerektiğini ifade ediyor, gerekçe olarak da Ermenilerin katliam ve yağma saldırılarına maruz kalan insanlardan halen sağ olanların bulunduğu ve bu tanıkların ifadelerinin çok önemli olup, derhal ifadelerinin kayıt altına alınmasının gerekliliği gösteriliyordu. Aynı raporda, kurulun çalışmalarından sorumlu olarak hükümetten bir bakanın görevlendirilmesi ve kurulun çalışmalarında kullanılmak üzere gerekli olan teknik donanım için ilk etapta 50.000 Rublelik bütçeye ihtiyaç duyulduğu belirtilmekteydi (BCA.930.01.3-45-1)¹².

Yeni oluşturulan bu komisyona Azerbaycan Hükümeti her türlü maddi ve manevi desteği sağlamıştır. Özellikle hükümetin ilk İçişleri Bakanlarından olan Behbud Han Cevaşir ve Halil Bey Hasmemmedov, Ermenilerin Müslümanlara karşı işledikleri cinayetlerin soruşturulmasına büyük önem vermişlerdir. Hükümet üyelerinin Ermeni cinayetleri karşısında sergiledikleri sert tavır, ilerleyen yıllarda Ermeni terörüne maruz kalmalarına sebep olmuştur. Zira Cumhuriyetin kurucularından ve ilk başbakan Feth Ali Han ile hükümet üyelerinden Hasanbey Agayev ve Behbud Han Cevaşir, Ermeniler tarafından

---

⁹ Bkz. Ek-1.

¹⁰Kurulda görev alan üyeler çalışmaları esnasında harcırah olarak 100 Ruble, kurul sekreteri ise 1.800 Ruble harcırah almıştır. BCA. 930 01. 4-76-2.

¹¹Alekber Hasmemmedov Kasım 1918'de görevinden ayrılmak istemiş BCA. 930 01. 3-45-4.; ancak Alekber Hasmemmedov'un bu talebi hükümet tarafından kabul edilmemiştir.

¹² Bkz. Ek-2.

katledilmişlerdir. Halil Bey Hasmemmedov ise Tiflis'te Ermenilerin saldırısına uğramış ve ağır şekilde yaralanmıştır (Quliyev, 2001: 25).

Azerbaycanlılara karşı işlenmiş en büyük soykırım olan “Mart Olayları” ile ilgili olarak “Fevkalade Soruşturma Kurulu”nun şahitler, Abdul Babaeva, Ahmed Hüseyinzade, Mansur Prinda Kodhar, Memed Ahmed Ragimoğlu, Ağa Hüseyin Kadı Salimoğlu Nadhafova, Memed Hüseyin Safaraliyeva, Timur Salimova, Ağa Ali İsmail, Ali Ovsad Davudzade, İmamverdi Zeynel, Memed Tagir, Nasır Azmioğlu, Meşad Memed Sadık Talib, Ağa Hüseyin Tagiyev, Rikel Slavinski, Meşad Memed Sadık Gasan’ın ifadelerinden yola çıkarak hazırladığı raporda “ateşli silahlarla donanmış binlerce kişiden oluşan çetelerin amacı Müslümanları yok etmek ve mallarına el koymaktı. Çeteler 18 Mart 1918’de Bakü şehrinde Müslümanların yaşadığı mahallelere saldırarak yaklaşık 11.000 Müslüman’ı öldürmüşlerdir. Kadınlara tecavüz edilmiş ve göğüsleri kesilmek suretiyle çok ağır işkenceler yapılmıştır. Çocuklar, süngülerin uçlarına takılarak öldürülmüşlerdir. Müslüman mahalleleri, pazarları, kamu binaları, gazeteler, oteller (Dağıstan, İskenderiye, İsmailiye) ateşe verilmiştir. Ayrıca bu olaylar esnasında Müslümanlara 400.000.000 Ruble’lik maddî zarar verilmiştir” denilmektedir. Ayrıca görgü tanıklarının ifadelerine göre Müslümanlara saldıran çeteyi Stepan Lalayev, Artem Nikolayevi, Ter Akopov, Fridun Antonov, Jorj Melikov, İşhan Karabekov, Tatevis Amirova, Egum Samyevela, Gaik Eramişoğlu, İsaak Bagdasavor, Aleksandr Ter Kazarov, Levon Ter Kazarov, Arşak Avetisov, Levon Arutnova, Sergi Melikov, Levon Varşamin, Amborduma Melikova, Hristof Dilbdaver, Hacatur Martirosov, Egiş Pehlevin, Levon Saatsazbekov yönlendirmişler ve kendileri de saldırılara iştirak etmişlerdir (BCA. 930.01.2-27-3)¹³.

Mart Olaylarının yaşandığı tarihlerde Bakü’de bulunan Kulner isimli bir Alman vatandaşı tanık olduğu hadiselerle ilgili olarak: “Ermeniler, Müslüman mahallelerine girerek karşularına çıkan herkesi, kılıçlarla parçalayarak, süngülerle delik deşik ederek öldürdüler. Evleri yaktılar, çocukları da yanan evlerin içine attılar. Üç dört günlük bebekleri süngülerin uçlarına taktılar. Olayların bitmesinden birkaç gün sonra bir çukurdan çıkarılan 87 Müslüman cesedinin kulakları, burunları, cinsiyet organları kesilmiş, karınları yarılmıştı.

---

¹³Mart Olayları ile ilgili olarak ayrıntılı bilgi için bkz. Abdülhaluk Çay, “Ermenilerin Bakü’de Yaptığı 31 Mart 1918 Katliamı”, *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyum Bildirileri*, Ankara 1985; Firuz Kazamzadeh “Mart Olayları” esnasında katledilen Müslümanların sayısını 20.000 olarak vermektedir bkz. Firuz Kazamzadeh *The Struggle For Transcaucasia (1917-1921)*, New York 1951, s.69-77; Mim Kemal Öke, *Yüzyılın Kan Davası Ermeni Sorunu 1914-1923*, İstanbul 2000, s.172; Şaumyan ise olaylar esnasında sadece 3.000 kişinin öldüğünü iddia etmiştir bkz. Swietochowski, a.g.e., s.160.

Ermeniler, çocuklara acımadıkları gibi yaşlılara da merhamet göstermediler”(Quliyev, 2001: 16) demiştir.

Bakü katliamından sonra Azerbaycanlılara karşı ikinci büyük soykırım Şemahı’da gerçekleşmiştir. Fevkalade Soruşturma Kurulu üyesi Novatski’nin raporlarına göre Ermeniler, Şemahı’da 58 köyü yakıp yıkmışlar ve 8.000 civarında Müslüman’ı katletmişlerdir. Katledilenler arasında 955 çocuk ve 1653 kadının olduğu ve maddi zararın 1 milyar Ruble olduğu aynı raporda kaydedilmektedir (Quliyev, 2001: 16; Attar, 2003: 49). Örneğin Şemahı’ya bağlı Dağ Kelal’ı adlı köye Mayıs 1918’de saldıran Ermeniler, her yeri yakıp yıkmışlar, ahalinin yarısını katletmişler, kalan yarısı da kaçarak bölgenin dağlık kısmına sığınmışlardır. Ermeni zulmünden kaçan halka dağlık kesimde yaşayan soydaşları her türlü yardım etmiştir. Ancak kaçan insanları takip eden Ermeniler 15 erkek, 5 çocuk ve 3 kadını öldürmüşlerdir. Bu insanların bütün eşyalarını yakan Ermeniler 200 tane büyük ve 90 tane küçükbaş hayvanı gasp etmişlerdir. Novatski raporunda, olaylardan F.İgnatova’nın sorumlu olduğunu ve İgnatova’nın bu suçtan dolayı cezalandırılması gerektiğini ifade etmektedir (BCA.930.01.4-61-2).

Novatski bir başka raporunda, 1918 yılının yaz aylarında Ermeni askerleri ile birleşen Şemahı’ya bağlı Matras, Kelehap Gurdjelen, Sagiri ve diğer köylerin Ermenilerinden oluşan silahlı çetelerin ansızın yine Şemahı’ya bağlı Padar bölgesine saldırdıklarını, köylüleri kaçırmaya zorladıkları ve bütün mallarına (atlar, koyunlar, develer ve evlere) el koyduklarını bildirmiştir. Ermenilerin daha sonra kaçanları da takip ederek kadın, çocuk, yaşlı herkesi silah ve top atışlarıyla vahşice öldürdüklerini (20 kadın, 80 erkek, 15 çocuk), 3.000 büyük ve 66.000 adet küçükbaş hayvanı (değeri 72 milyon Ruble) gasp ettiklerini raporunda ifade etmiştir. Novatski yaptığı tahkikat neticesinde Stepan Lalayev, Gavril Karaoğlanov, Mihail Petrosov, Uzun Mihail, Sadro Ağriyev’in saldırganları yönettikleri ve bu kişilerin cezalandırılmaları gerektiğini kaydetmiştir (BCA.930 01.6.113-1). Kurul üyesi N. Mihaylov da, Şemahı’ya bağlı köylerde tahkikat yapmış ve 1918 yılında Bağrı, I. ve II. Vartanazur, I. ve II. Gagalu, Melikli, Sirik, Günkışlak, Gemaran, Hırdakışlak, Karıgel, Tagamir, Mülk, Burcalar-Derzili, Müslümanlar, Zabug, İncevar, Kabar, Ohtar, Navagi köylerinde¹⁴ silahlı Ermenilerin yağma ve katliamları hakkında ilgili olarak ayrıntılı raporlar hazırlamıştır.

Bakü ve Şemahı’da olduğu gibi Kuba’da da, Ermeniler tarafından Müslüman köyleri yakılıp yıkılmış, binlerce insan katledilmiş ve mallarına el

¹⁴Adı geçen köylerde Ermenilerin yağma ve katliam faaliyetleri için bkz. BCA.930.01.5-82-1, BCA.930.01.5-83-1, BCA.930.01.5-84-1, BCA.930.01.5-85-1, BCA.930.01.5-86-1, BCA.930.01.5-87-1, BCA. 930.01.5-88-1, BCA.930.01.5-89-1, BCA.930.01.5-90-1, BCA.930.01.5-91-1, BCA. 930.01.5-92-1, BCA.930.01.5-93-1, BCA.930.01.5-94-1, BCA.930.01.5-95-1, BCA.930.01.5-96-1, BCA.930.01.5-97-1, BCA.930.01.5-98-1, BCA. 930.01.5-108-1 numaralı belgeler.

konulmuştur. Şaumyan tarafından Kuba'yı Sovyetleştirme adına gönderilen Hamazasp komutasındaki 2.000 kişiden oluşan birliğin 122'i köyü yaktığı ve 2.000 kişiyi katlettiği (Quliyev, 2001: 20; Hacıyev, 2002: 185; Attar, 2003: 47/48) "Fevkalade Soruşturma Kurulu"nun raporlarına yansımıştır. Aynı raporda Novatski, Müslümanlardan 40 milyon Ruble'nin gasp edildiğini ve halka 100 milyon Rublelik maddi zarar (Quliyev, 2001: 20; Attar, 2003: 47/48) verildiğini ifade etmektedir. Bu saldırılar esnasında Müslüman ahali bazen Ermenilerin tarafına beyaz bayraklarla temsilciler göndererek saldırıların durdurulması talebinde bulunmuşlardır. Ancak, Ermeniler onlarla hiç konuşmadan kurşuna dizmişler ve bu temsilcileri gönderen köyleri ateşe vermişlerdir. Örneğin Alihanlı köyünden temsilci olarak Ermenilerin yanına giden köy muhtarı Mirze Mehemmed Dadaşoğlu ve Gülhüseyin Meherrem oğlunu öldürmüşlerdir (Hacıyev, 2002: 185). Novatski'nin bu raporunda dikkatimizi çeken en önemli hususlardan biri ise, Kuba'da bu katliamları yapanların mahkeme kararı neticesinde aldıkları idam cezalarının infazının Şaumyan ve Karganov tarafından engellendiği notudur (Attar, 2003: 49).

Karabağ ve Zengezur bölgeleri de Ermeni saldırılarından üstüne düşen payı almıştır. Sadece Dağlık Karabağ'da 150 tane köy (Quliyev, 2001: 22) yakılıp yıkılmış ve insanları Ermeni katliamına maruz kalmıştır. Zengezur'da ise 115 Müslüman köyü aynı şekilde Ermeniler tarafından tahrip edilmiştir. N.Mihaylov'un raporlarına göre Zengezur'da ki saldırılar esnasında 3275 erkek, 2276 kadın ve 2196 çocuk öldürülmüş, 1060 erkek, 794 kadın ve 486 çocuk yaralanmıştır (Hacıyev, 2002: 188; Attar, 2003: 37). Ermeni saldırılarının gerçekleştiği dönemde Zengezur'un eyalet yöneticisi Mahmudbekov hükümete gönderdiği telgrafta: "Zengezur'un Ahçinska bölgesinde Ermeniler Müslümanları göçe zorlamaktadırlar ve Müslümanlar yardıma muhtaçtır. Birçok köy Ermeniler tarafından kuşatılmıştır. Antranik'e¹⁵ bağlı birlikler de bu saldırılara iştirak etmektedirler. Tüm bunlar olurken bölgede bulunan İngiliz kuvvetlerinin Şuşa'dan Gerus'a yol açmak için çalıştıkları, gözleri önünde

---

¹⁵ 1865 yılında Şebinkarahisar'da dünyaya gelen Antranik, 1885 yılında Şebinkarahisar'daki Ermeni ihtilal hareketine ilk katılanlardan birisi olmuştur. Kısa süre sonra, Ermeni ihtilal komiteleri içerisindeki yerini alan Antranik, Anadolu ve Kafkasya'da, Ermeniler tarafından Türklere karşı girişilen birçok katliam hareketine öncülük etmiştir. Nitekim Balkan Harbi esnasında Bulgarlarla işbirliği yapan Antranik, 300 kişilik çetesıyla Edirne ve çevresinde binlerce savunmasız kadın ve çocuğu katletmiştir. Aynı şekilde I. Dünya Savaşı esnasında da, Van, Bitlis, Erzurum ve Trabzon'da binlerce insanı öldüren Ermeni çetelerine komutanlık yapan Antranik, 1917 Rus İhtilali sonrasında ise Kafkasya'da özellikle de Gence, Zengezur, Nahçıvan ve Karabağ'da, on binlerce Türk'ün katledilmesinde en büyük paya sahiptir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Haluk Selvi, "Hangi Antranik?", <http://www.satemer.sakarya.edu.tr/pdf/Antranik.pdf> (09.09.2006)

yaşanan Ermeni saldırılarına hiçbir müdahalede bulunmadıklarını” (BCA.930.01.3-48-8) ifade etmiştir.

1918 yılına ait bir başka rapor ise, Gence ve Karabağ’da, Ermeniler tarafından yapılan saldırılara ilişkin rapordur. Fevkalade Soruşturma Kurulu’na gönderilen bu raporda bölgede yaşananlar oldukça ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır. Sadece Gence ve Karabağ’da, Eylül-Aralık 1918 tarihlerinde yaşananların küçük bir bölümünü oluşturan rapora göre (BCA.930.01.3-48-4)¹⁶;

1) 1918 yılı Eylül ayında Molla Valatlin’in hayvanlarının Ermeniler tarafından gasp edildiği ve Asker Han Emir oğlu adındaki çobanın yine Ermeniler tarafından esir alındığını Kerim Ali Memed adındaki çavuş rapor etmiştir;

2) 11 Eylül 1918 tarihinde Zengezur bölgesi başkanı Melik Namazliev raporunda, Andranik’in bölgede bulunmasından yararlanılarak Ermenilerin sık sık Müslüman köylerine saldırılar düzenleyerek cinsiyet ve yaş ayırt edilmeden herkesin öldürüldüğünü ifade etmektedir.

3) Zengezur bölgesi başkanı Melik Namazliev’in gönderdiği 12 Eylül 1918 tarihli raporda; Andranik’e bağlı Ermeni çetecilerinin Rut, Darabas, Agadu adlı yerleşim yerleri ile Arıklı, Şükür, Melikli, Pulkent, Şeki, Kızılıcak, Kara-Kilise’nin Müslüman bölgeleri ve İrlık, Pahlilu, Darabas, Kurtlar, Hotanan, Sisyan ve Zabazadur adlı yerleşim bölgelerini yakıp yıktıkları bildirilmektedir. Ermeni saldırılarından kaçamayan 500 kadar erkek, kadın ve çocuğun öldürüldüğünü ve tüm bunların, bu bölgede yaşayan Ermeniler tarafından (Zengezurlu Ermenilerin) Andranik’ten talep edildiğini, saldırılardan kurtulan yaşlı bir adam ifade etmiştir.

4) Eylül 1918’de Gence Bölgesi Başkanından gelen raporda ise; Şaruro-Daralagez Müslüman bölgelerinde Ermenilerin saldırıya geçtikleri ve Türkiye’den gelen Ermenileri yerleştirmek üzere 9. bölgeden Müslümanları tahliye etme girişimlerinde buldukları yer almaktadır.

5) Kasım 1918 Gence Bölgesinden gelen rapor: 9. bölgedeki Müslümanların Ermeniler tarafından silahsızlandırılmaya çalışıldığı ve Andranik’in Müslüman ahaliden para gasp ettiğini bildirmektedir.

6) 24 Kasım 1918 Terter Bölgesi Başkanı Melik Abbasov’un telgraftı: Davtalimli ve Pazarkentli Ermenilerin 500 askerle Kuturlinlilere saldırması ve yemle beraber 210 at ve boğa, yarım milyon ruble değerinde eşya gasp ettikleri telgrafta bildirilmekteydi.

7) 24 Kasım 1918 Gence Bölgesi Başkanından telgraf: Eski Yeni Bayezıt bölgesindeki 9. alanda bulunan Tahluda yerleşim yerinin Ermeni ordusu tarafından bombalandığı.

---

¹⁶ Bkz. Ek-3.

8) Raporun bu maddesinde şu bilgi yer almaktadır: “Gence Valisinin 8 Aralık 1918 tarihli telgrafı; Cevanşir, Cebrail, Şuşa ve Zengezur bölgelerinde Ermenilerin yağma girişimlerinde bulunmaktadır”.

9)13 Aralık 1918 Gence Valisinden telgraf: Cebrail ve Zengezur bölgelerinde Müslümanlara yönelik ağır Ermeni saldırıları devam etmekte ve Ermeniler her yeri ateşe vermektedirler. Ermeniler 10 Aralık'ta Ariş köyüne saldırarak koyunları gasp ettiler ve insanları öldürdüler. 11 Aralık'ta Şuşa'nın hemen altında bulunan posta yolunda Ermeniler tarafından bir çok cinayetler işlendi ve hırsızlıklar yapıldı.

10) 11 Aralık 1918 Zengezur Bölgesi Başkanından telgraf: Andranik komutasındaki Ermeniler, Müslümanlara saldırıyorlar. İngiliz ve Fransız delegelerinin gözleri önünde Müslüman köylerinde cinsiyet ve yaş ayırımı yapmaksızın insanları kesiyorlar. Cesetleriyle alay ediyorlar. 9 Aralık'ta 12'den fazla yerleşim yerini yaktılar ve 10 kadını esir aldılar.

11)14 Aralık 1918 Gence Valisinden telgraf: Zengezur'da yerli Ermeniler ile Andranik'e bağlı birlikler Kalandar Köyündeki Müslümanlara saldırıya geçtiler. Müslümanları yakarak, vahşilik yapıyorlar.

12)Raporun bu maddesinde şu bilgi yer almaktadır: “Zengezur Bölgesi Başkanının 26 Kasım 1918 tarihli Ermenilerin Müslümanlara saldırdığı” hakkında rapor.

13)11 Aralık 1918'de Gence Valisinden telgraf: Zengezur Bölgesi başkanından alınan bilgilere göre 19 Aralık'ta Andranik'e bağlı birlikler, bölgede yaşamakta olan Ermenilerle birlikte köylülere saldırdılar. 9. bölgede Müslümanlara sürekli ateş ediliyor. Darasi'nin yanındaki çatışma hala önceki gibi devam etmektedir.

14)Zengezur, Cebrail Bölgesi başkanı Namazliyev'den telgraf: İngiliz ve Fransız delegelerin bölgeden ayrılmasından sonra 10 Aralık'ta Ermeniler Müslüman köylerine saldırdılar. Şabadin ve 5. bölgedeki Ermeniler tüm suçun Andranik'te olduğunu ifade etmektedirler. Bölge Ermenilerinin ifadelerine göre, Andranik, nehre kadar olan alanı Ermenistan'a dahil etme niyetindedir. Ayrıca Andranik savaştan kaçan Ermenileri öldürmektedir. Kili-Darasi'de çatışma devam etmektedir.

15)19 Aralık 1918'de Gence Bölgesinin Valisi raporunda şu bilgilere yer vermektedir; “Cebrail Bölgesi Başkanından alınan bilgiye göre, Ermeniler askeri hareket için hazırlık yapmaktadırlar. Ermeniler Şuşa'ya yönelmiş durumdadır ve Müslümanlara saldırmaktadırlar. Zengezur'un büyük bir bölümü ateşe verildi. Ermeni çeteleri köyleri yağmalayıp insanları öldürüyorlar ve koyunları gasp ediyorlar.

16) 20 Aralık 1918 Cebrail'de yaşayan Nahicev'den alınan telgraf: 25 bin Ermeni 8 Müslüman yerleşim birimini kuşattılar. Müslümanları esir alarak silahlarına el koydular. Ayrıca Zengezur'lu Ermeniler bizlere saldırıyorlar.

17)26 Kasım 1918'de Zengezur Bölgesi Başkanından gelen telgraf: Ermeniler, Sisyan Magala Müslümanlarını öldürdükten sonra diğer bölgelerdeki Müslümanlara katletmeye devam ediyorlar. Ermeni birlikleri Müslüman yerleşim yerlerini harap etmektedirler. Levgaz'da 70, Tey'de 75, Mulk'da 30, Gul'da10, Banavsas – Pus'da 5, Tagamir'de 25, Varta Pazar I. Bölge'de 100, Varta Pazar II. Bölge'de 60 ve diğer yerleşim yerlerinde 200 kişiyi katlettiler. Yeni bilgilere göre Ermeniler Alyaplu köylerine saldırdılar ve orada çatışma devam etmektedir. Bunun haricinde Ermeniler, Avansur, Darilinsk ve Razdarah'da Müslümanlara saldırmaktadırlar.

18)26 Eylül 1918 Gence Valisinden alınan raporda: Üst ve alt Çaylu'da yaşayan Ermenilerin Müslümanlara saldırdığını ve alt bölgelerde silahlanmakta oldukları bildirilmektedir.

Ermenilerin Azerbaycanlılara karşı giriştiği katliam faaliyetlerine dair verdiğimiz örnekler olayların sadece çok küçük bir bölümüdür. Bu tür örnekleri daha çoğaltmak mümkündür. Örneğin 1918–1920 tarihleri arasında Erivan'da 211 ve Kars'ta 82 köy Ermeniler tarafından yakılıp yıkılmıştır.

1918-1920 yılları arasında gerek Azerbaycan ve gerekse Ermenistan sınırları içerisinde Ermeni saldırılarına maruz kalan yüz binlerce Müslüman, yüzyıllardır yaşadıkları yurtlarını terk etmek zorunda kalarak Anadolu'ya veya Azerbaycan'ın diğer bölgelerine göç etmişlerdir. Sadece Erivan bölgesinde 1908 nüfus sayımlarına göre 100.000 civarında olan Müslüman nüfus 1918–1920 tarihlerinde bu bölgeyi terk etmişlerdir (Hacıyev, 2002: 186). Artan Ermeni baskıları neticesinde, buldukları bölgelerden göç edenlere karşı da “Ermeni Terörü” devam etmiştir. 29 Nisan 1918'de Gümrü yakınlarında çoğunluğunu kadın ve çocukların oluşturduğu 3.000 kişilik göç kafilesinin tamamı Ermeniler tarafından katledilmiştir (Quliyev, 2001: 22).

Ohannes Apresyan konuyla ilgili olarak hatıralarında şu cümlelere yer vermektedir: “Türklerin Türkiye'deki Ermeni Meselesini sürmek suretiyle hallettikleri gibi, biz de Ermenistan'daki Türk problemini halletmeğe giriştik. Türklerin kaçmalarına imkân verecek yolları ve dağ geçitlerini tutarak kapattık. Hemen yok etme işine giriştik. Birliklerimiz birbiri ardına köyleri kuşatıyorlardı. Topçu ateşi ile izbe köy evleri taş ve toprak yığınları haline getiriliyor ve köylüler köyde barınamaz bir hale gelip köy dışındaki kırlara kaçmaya başlayınca da tüfek mermileri ve süngülerle işlerini tamamlıyorduk. Hiç şüphesiz ki Türklerin bazıları kaçabildiler. Bunlar ya dağlara kaçıp kendilerine sığınacak bir yer bulabildiler veyahut da sınırı aşip Türkiye'ye kaçtılar. Geri kalanlar ise tamamen öldürüldü. Böylece Rus Ermenistan'ının Nahçıvan'dan Ahılkelek'e kadar olan bütün sınır bölgesi, Ağrı Dağı'nın eteğindeki sıcak ovalardan kuzeydeki soğuk dağ yaylalarına kadar her yer, yerle bir edilmiş Türk köylerinin dilsiz kalmış harabeleri ile doldu” (Hartill, 1990: 187).

Sonuç

1920 yılının Mart ayına kadar faaliyet gösteren “Fevkalade Soruşturma Kurulu” Bakü, Karabağ, Erivan, Kuba, Şemahı, Zengezur, Şuşa ve Azerbaycan’ın diğer bölgelerinde Ermeniler tarafından Müslümanlara karşı işlenmiş katliam ve gasp olayları ile ilgili önemli miktarda bilgi ve belge toplamıştır (Quliyev, 2001: 14/15). Kurul üyesi Klossovski 27 Ağustos 1919 tarihinde hazırladığı raporda, Fevkalade Soruşturma Kurulu’nun çalışmaları neticesinde 3500 varaktan oluşan 36 ciltlik bilgi ve belgenin toplandığını ifade etmektedir (Paşayev, 2001: XX; Attar, 2003: 50)¹⁷.

Oluşturulduğu ilk zamanlarda Dışişleri Bakanlığı’na bağlı olarak çalışan “Fevkalade Soruşturma Kurulu”, daha sonraki dönemlerde Adalet Bakanlığı bünyesinde faaliyet göstermiştir. Yargılama yetkisi bulunmayan kurul, Adalet Bakanlığı’na sadece yaşanan olaylarla ilgili bilgi ve belgeleri aktarmaktaydı. Kurulun verdiği raporlar doğrultusunda da Adalet Bakanlığı yargılama sürecini başlatıyordu. Yargılama süreçlerinin uzaması ve işlerin ağır ilerlemesi nedeniyle hükümet, “Fevkalade Soruşturma Kurulu”nu bir nevi savcı yetkisiyle donatmıştır. Buna göre; olaylara adı karışan herhangi biri hakkında kurul ön dava açma yetkisine, şüpheli gördüğü mektup ve telgrafları inceleme yetkisine ve yargılama süreci sonucunda Türklerin mallarını yağmalayıp gasp edenlerin gayri menkulleri üzerine haciz getirebilme yetkisine sahip olmuştur (BCA. 930 01.3-45-5).

Kurul tarafından yapılan tahkikatların birçoğunda yaşanan hadiselerle ilgili olan suçlu ve sorumlular tespit edilerek isimleri raporlara yansımıştır. Söz konusu olayların kanıtlarına dayanılarak sorumluların ağır dereceli suç unsuru içeren cinayetler işledikleri sonucuna varılmıştır. Ayrıca olaylar ile ilgili olarak sanık ve tanıkların ifadesi alınmış, saldırıları gerçekleştiren ve yönetenler de suçlarını itiraf etmişlerdir (Attar, 2003: 34/35). Ancak buna rağmen Novatski’nin de raporunda belirttiği gibi, işledikleri suçlardan dolayı cezalandırılan çetecilerden hiçbirinin cezası infaz edilememiştir.

Müslümanlara karşı her türlü işkence ve insanlığa yakışmayacak zulmü gerçekleştiren, belirtilen tarihler arasında on binlerce insanın katledilmesine, yüz binlercesinin de mülteci durumuna düşmesine sebebiyet veren çetecilerin cezalarının infazını Lenin tarafından Kafkasya’yı Sovyetleştirmek amacıyla bölgeye gönderilen ve aslen Ermeni olan Stephan Şaumyan engellemiştir. Hatta Bakü Sovyeti’nin Kojemyako başkanlığında oluşturduğu askeri tahkikat komisyonu da Müslüman ahalinin katledildiği yönünde raporlar hazırlamış ve suçluların cezalandırılması yönünde karar almıştır. Ancak ne var ki aynı Şaumyan buna da engel olmuştur (Hacıyev, 2002: 184).

---

¹⁷ Kurul tarafından hazırlanan raporların önemli bir kısmı Azerbaycan delegeleri tarafından 1919 yılında Paris Barış Konferansına delil olarak sunulmuştur. Ayrıca yine kurul üyeleri tarafından çekilmiş 95 adet fotoğrafta dosyaya eklenmiştir bkz. aynı yer.

Fevkalade Soruşturma Kurulu'nun amaçlarından biri olan toplanan materyallerin Almanca, Fransızca, Rusça ve Türkçe olarak yayınlanması ise Azerbaycan'ın Bolşevik işgaline uğraması nedeniyle gerçekleştirilememiştir. Ancak tıpkı 1918 yılında düşünüldüğü gibi bu belgelerin çevirilerinin bir an önce yapılarak Almanca, Fransızca, Rusça, Türkçe ve ilave olarak İngilizce olarak yayınlanmasında büyük yarar vardır.

KAYNAKLAR

1. Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

BCA. 930 01. 2-27-1

BCA. 930 01. 3-45-1

BCA. 930 01. 3-45-5

BCA. 930 01. 3-48-8

BCA. 930 01. 4-76-2

BCA. 930 01. 5-83-1

BCA. 930 01. 5-85-1

BCA. 930 01. 5-87-1

BCA. 930 01. 5-89-1

BCA. 930 01. 5-91-1

BCA. 930 01. 5-93-1

BCA. 930 01. 5-95-1

BCA. 930 01. 5-97-1

BCA. 930 01. 5-108-1

BCA. 930 01. 2-27-3

BCA. 930 01. 3-45-4

BCA. 930 01. 3-48-4

BCA. 930 01. 4-61-2

BCA. 930 01. 5-82-1

BCA. 930 01. 5-84-1

BCA. 930 01. 5-86-1

BCA. 930 01. 5-88-1

BCA. 930 01. 5-90-1

BCA. 930 01. 5-92-1

BCA. 930 01. 5-94-1

BCA. 930 01. 5-96-1

BCA. 930 01. 5-98-1

BCA. 930 01. 6.113-1

2. Kitaplar ve Makaleler

AĞAOĞLU, Elnur (2001), "Ermenilerin Azerbaycan Topraklarını İşgali ve Azerbaycanlıların Soykırım Günü", *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı*, c.II, Ankara.

ASLAN, Yavuz (2001), "Rus İstilasından Sovyet Ermenistanı'na Erivan (Revan) Vilayeti'nin Demografik Yapısı (1827-1922)", *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı*, c.II, Ankara.

ATTAR, Aygün (2003), "Rus Subayları Ermeni Terörünü Açıklıyor", *Askeri Tarih Araştırmalar Dergisi*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Etüd Bşk. Yayınları, Sayı:1, Ankara.

Azerbaycan Belgelerinde Ermeni Sorunu (1918-1920) (2001), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müd.– Cumhuriyet Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No: 28, Ankara.

BAL, Halil (2003), "Ermenistan Hükümeti'nin Güney Kafkasya'daki Türklere Karşı Saldırgan Politikası ve Mezalimi (1918-1920)", *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri*, ASAM-Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara.

BEYDİLLİ, Kemal (1988), “1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu’dan Rusya’ya Göçürülen Ermeniler”, *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, c.XIII, sayı 17’den ayırabası, Ankara.

ÇAY, Abdülhaluk (1985), “Ermenilerin Bakü’de Yaptığı 31 Mart 1918 Katliamı”, *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İlişkileri Sempozyum Bildirileri*, Ankara.

GASIMOV, Musa (2002), “Azerbaycan Cumhuriyeti”, *Türkler*, c. 19, Ankara.

HACIYEV, Sani Tofioğlu (2002), “Ermenilerin Azeri Türklerine Karşı Terör ve Katliamı (XX. Yüzyıl Başları)”, (çev. Elnur Ağaoğlu), *Türkler*, c. 19, Ankara.

HARTİLL, Leonard Ramsden (1990), *Bir Ermeni’nin Anılarında Azerbaycan Olayları 1918-1922*, (çev. Sipahi Çataltepe), Kastaş Yayınları, İstanbul.

HASANLI, Cemil, *Azerbaycan Tarihi (1918-1920)* (1998), (çev. Aslan Erturun), Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara.

KAZAMZADEH, Firuz (1951), *The Struggle For Transcaucasia (1917-1921)*, NewYork.

MEHMETZADE, Mirza Bala (1991), *Milli Azerbaycan Hareketi*, Yay. Hazırlayan: Ahmet KARACA, Azerbaycan Kültür Derneği Yay., Ankara.

NESİBZADE, Nesib (1990), *Azerbaycan Demokratik Respublikası*, Bakü-Elm.

ORDUBADİ, Mehmed Said (1991), *Ganlı Yıllar (1905-1906’cı Yıllarda Kafkazda Başveren Ermeni-Müselman Davasının Tarihi)*, Bakü.

Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri (1578-1914) (1992), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü - Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No: 4, c. I, Ankara.

Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri (1575-1918) (1993), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü - Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No: 9, c.II, Ankara.

ÖKE, Mim Kemal (2000), *Yüzyılın Kan Davası Ermeni Sorunu 1914-1923*, Aksoy Yay., İstanbul.

SAFAROV, R. Firuzoğlu (2002), “Batı Azerbaycan: Etno-Politik Değişiklikler ve Ermenistan’ın Kurulması”, *Türkler*, c.19, Ankara.

SELVİ, Haluk, “Hangi Antranik?”, <http://www.satemer.sakarya.edu.tr/pdf/Antranik.pdf> (09.09.2006)

SWIETOCHOWSKİ, Tadeusz (1988), *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı (1915-1920)*, (Çev. Nuray Mert), Bağlam Yayınları, İstanbul.

ŞİMŞİR, Sebahattin (2006), *Azerbaycan'ın İstiklal Mücadelesi*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.

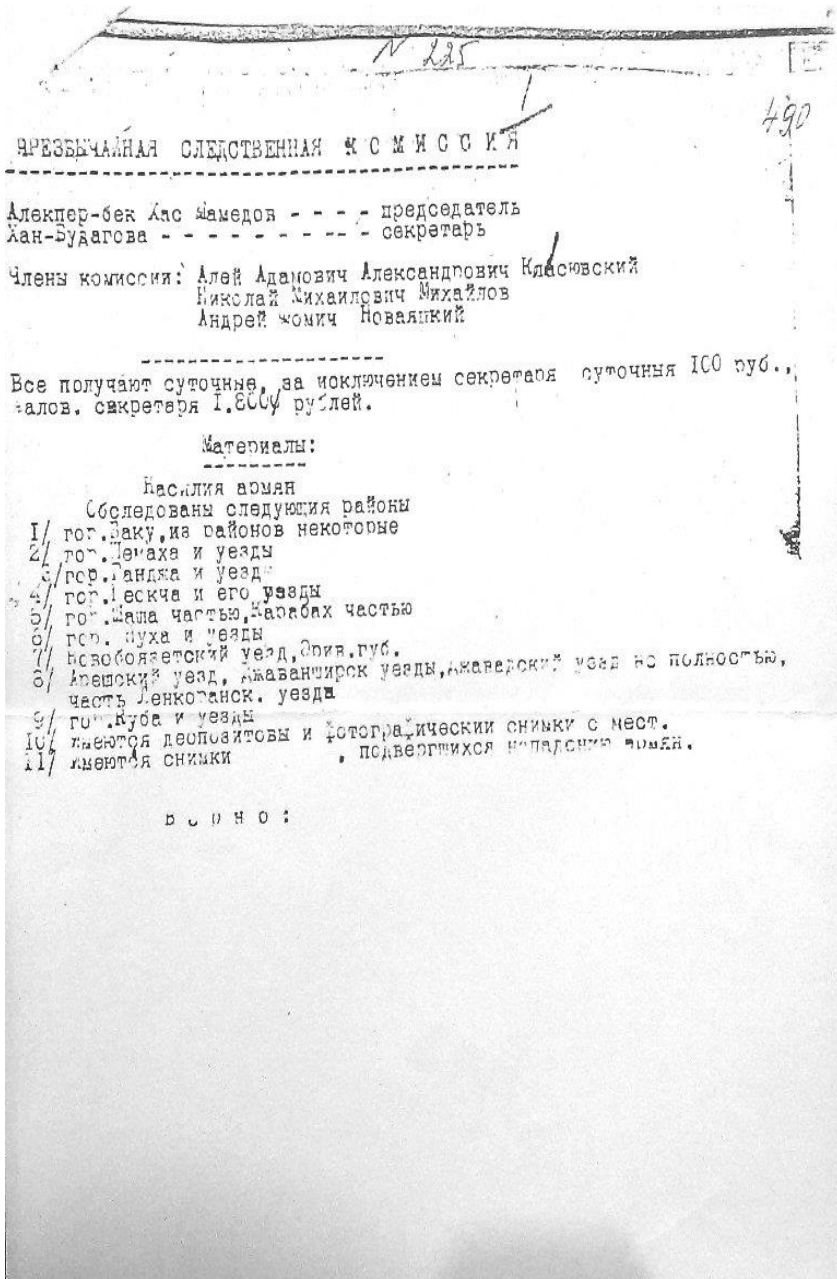
ÜNAL, Cemil (1988), “Ermeni Meselesi ve Azerbaycan Olayları”, *Azerbaycan Türk Kültürü Dergisi*, Azerbaycan Türk Kültür Derneği Yayınları, Ankara, Ocak-Mart.

VERDİYEVA, Hacı Y. (2002), “Revan Vilayetindeki Demografik Değişiklikler Üzerine”, (Çev. B.Atsız Gökdağ), *Türkler*, c.19, Ankara.

YILDIRIM, Dursun – ÖZÖNDER, M. Cihat (1990), *Karabağ Dosyası*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.

QULİYEV, Vilayat (2001), *Azerbaycan'da Ermeni Zulmü*, Ozan Neşriyyat, Bakü.

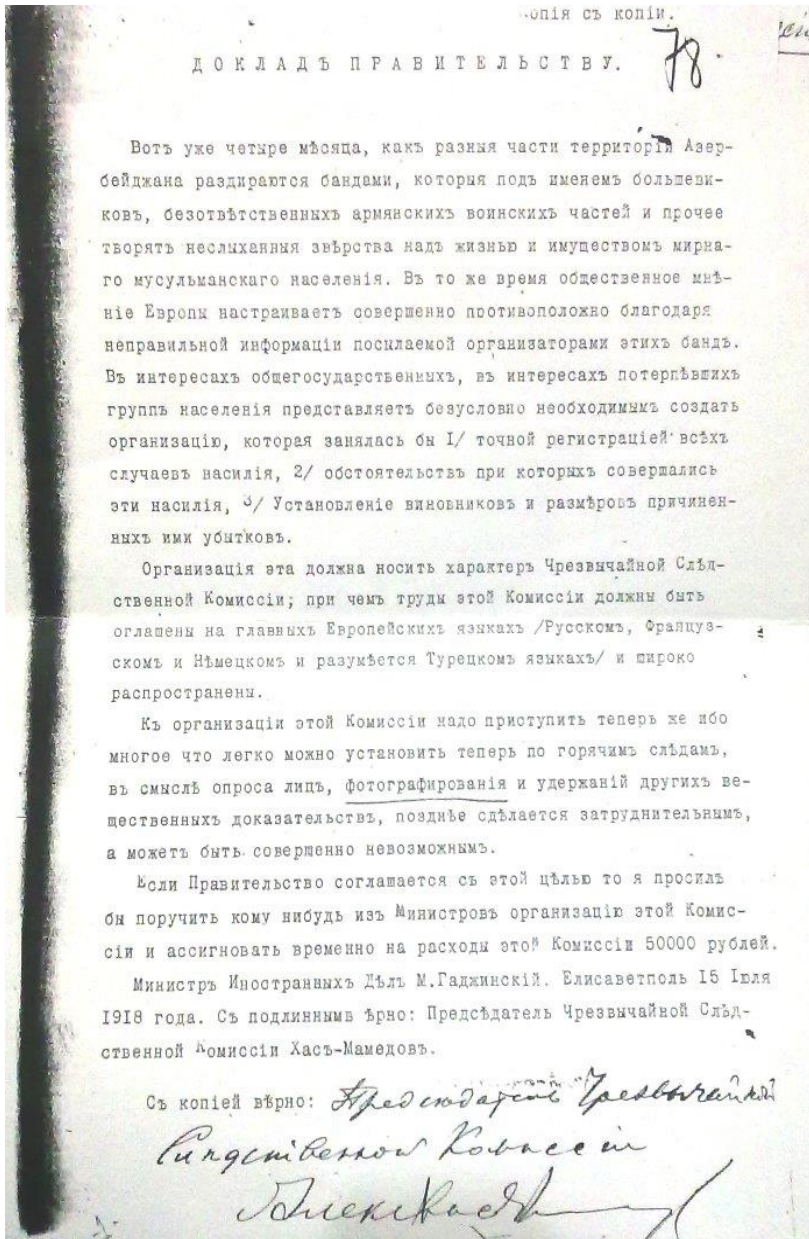
ЕК-1

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA). 930 01. 4-76-2.

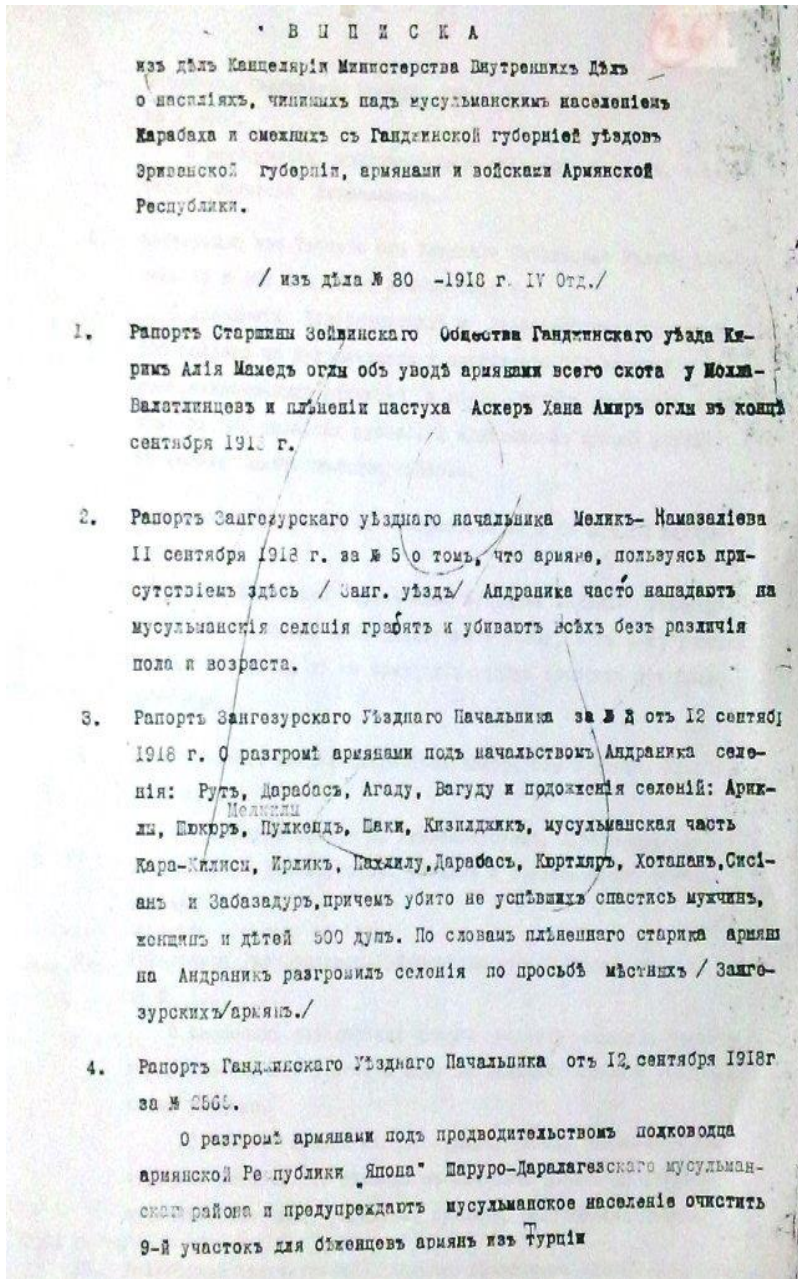

ЕК-2

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA). 930 01. 3-45-1.

ЕК-3/а

ЕК-3/б

5. Отношеніе Ганджинск. Губери. Капц. отъ 1. ноября 1918 г. за № 8562.
О разоруженіи мусульманскаго населенія 9-го уч. и взысканіи налоговъ Андраникомъ.
6. Телеграмма изъ Тертера отъ Узеднаго Начальника Меликъ Аббасова за № 108 отъ 24-го ноября 1918 г.
О нападеніи Довтанлинскихъ и Базаркендскихъ армянъ съ 500 солдатъ на Кутурминцевъ и ограбленіи 210 лошадей и быковъ, навъчоченныхъ пшеницей и много другого имущества болѣе чѣмъ на 1/2 миліона рублей. А Агдаринскіе армяне углили 83 головы скота галайчирловцевъ.
7. Телеграмма Ганджинскаго Губернатора за № 60 отъ 24 ноября 1918 г..
О бомбардировкѣ армянскими войсками селенія Тохлуджа въ 9-мъ уч. бывш. Ново-Ваязетскаго уѣзда, а въ 4-мъ участіи Казахскаго уѣзда гдѣ же армянскія войска требуютъ отъ Шихцевъ сдачи.
8. Представленіе Ганджинскаго Губернатора отъ 8 декаб. 1918 г. за № 8459.
О грабежахъ армянъ въ Джеванширскомъ, Джебранльскомъ, Шушинскомъ и Зангезурскомъ уѣздахъ и всевозможныхъ безчинствахъ.
9. Телеграмма Ганджинскаго Губернатора отъ 13 декаб. 1918 г. за № 181.
О массовыхъ нападеніяхъ армянъ на мусульманскія селенія съ преданіемъ всего огню и мечу въ Джебранльскомъ и Зангезурскомъ уѣздахъ.
10 декабря напали на сел. Армянъ, углили барановъ и обстрѣляли жителей. 11 декабря на почтовой дорогѣ подъ Букой армянами совершены убійства, грабежи, разгромлена почта.
10. Телеграмма Зангезурскаго Узеднаго Начальника отъ 11 декабря 1918 г. за № 185.
О внезапномъ наступленіи армянъ подъ командой Андраника послѣ оставленія мусульманами своихъ позицій, вслѣдствіе пре

ЕК-3/с

дупреждения Англо-Французской делегации, на союзных мусульманских села и звёрски вырывают без различия пола и возраста, надвываются над трупами, больше двенадцати селений предали огню 9 декабря, 10 женщин в данное время находятся в плену у армян.

11. Телеграмма Ганджинского Губернатора от 14 декабря 1918 г. за № 70, о том, что отряды ^{с местными армянами} Андраника в Загезурь напали на мусульманские села у Каландараси, истребляют мусульман и звёрствуют.

12. Репорт Загезурского Уездного Начальника от 26 ноября 1918 г. № 655. О нападении Армян на мусульманские селения.

13. Телеграмма за № 303 от 11 декабря Ганджинского Губернатора. По сообщению Загезурского Уездного Начальника, 19 декабря отряд Андраника вместе с местными армянами окружил селение. Вуворде 9-го участка, идет формальное истребление мусульман. ^{Вой} Вблизи Дарасы по прежнему.

14. Телеграмма из Джебрыль-Загезурок. Уездного Начальника Намазалиева.

После отъезда Англо-Французской делегации армяне 10 декабря напали на мусульманское сел. Шабалиль и друг. 5-го участка, и армяне показали, что всему винов Андраник: он решил все до реки присоединить к Армени; уклонявшихся от сего армян он вбавляет. Идет бой у Кили-Дарасы.

15. Представление Ганджинского Губернатора от 19 декабря 1918 г. за № 8979.

По донесению Джебрыльского Уездного Начальника армяне ^{отрягая} готовятся к вооруженным действиям. Силы в Шулу, они нападают на мусульман. Значительная часть Загезура истреблена. Армянские банды грабят селения, убивают людей, угоняют скот.

По донесению Шульского Уездного Начальника, армяне осаждают мусульманские селения.

ЕК-3/d

16. Телеграмми изъ Джебранка отъ 29 декабря 1918 г. за № 225
хит. Нахичев. Шарал. - 25 тысячъ армянъ изъ Эривани
Ордубата.
окужили 8 селеній мусульманъ, отняли оружіе, подчинили
себѣ. Закавказскіе армяне напали на насъ.

17. Репортъ Закавказскаго Убяднаго Начальника отъ 26 нояб-
ря 1918 г. за № 666. О томъ, что армяне, покочивъ съ
мусульманами громаднаго Сисіанскаго Магаза продолжаютъ
уничтожать мусульманскія селенія другихъ участковъ.

Армянскіе отряды Игрискаго уезля разгромили селе-
нія мусульманъ: Девгавъ 70 дим., Теѣ - 75 дим., Мулкъ, 30
дим., Гель - 10 дим., Ванави - Пулъ - 5 дим., Тагамиръ -
25 д. Варта-Пазуръ - I-д. 100 дим., и Вартапазуръ II-д - 60
дим. и вврѣвали изъ жителей 200 душъ, по новымъ свѣдѣніямъ
армяне напали на сел. Алішлу, Тамъ идетъ бой. Кромѣ того
армяне напали на мусульманскія села въ трехъ пунктахъ:
1/ въ Авиноурѣ, 2/ въ Дарилнскомъ обществѣ и 3/ въ Раз-
дарахъ.

18. Представленіе Галдннскаго Губернатора отъ 26 сентября
1918 г. за № 5623.

О томъ, что жители армянскихъ селеній Верхній и Ниж-
ній Чайлу, Джаланирскаго уѣзда препятствуютъ мусульман-
намъ расположенныхъ селеній исправлять головные сооруже-
нія канавъ.

1 9 1 9 - 1 г. д. № 65. IV Отд.

19. Промени хит. сел. Дашкендъ, Новобаязетскаго уѣзда, Эрив-
анской губ. Мемеди Касума Гадли Керимъ огли и Векъъ Али
Гадли Мирза Азекеръ огли на имя Министра Внутреннихъ
Дѣлъ отъ 23 января 1919 г.

О томъ, что Армянское Правительство въ лицѣ чиновни-
къ войсками окончательно разорили жителей мусульманскихъ
деревень: 1/ Загалу, 2/ Дашкендъ, 3/ Зоръ, 4/ Гусейнъ-Ку-
ли-Игалу, 5/ Шаралъ, 6/ Векъ-Кара-Косили, 7/ Кичикъ-
Караковили, 8/ Нижній Парчаморъ, 9/ Новый Кети, 10/ Каябани
11/ Кама-Белалъ, 12/ Асъ-Канса, 13/ Зорабилъ, 14/ Евака-
Датъ, 15/ Султаны-Али - Кизлагъ, 16/ Огруджа, 17/ Векъ-Мозанъ